

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.32>**ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ****Устрицька Н.І.,***доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права**Львівського державного університету внутрішніх справ,**кандидат юридичних наук, доцент*

ORCID ID: 0000-0003-0075-9458

Устрицька Н.І. Призначення покарання неповнолітнім: окремі проблеми.

Досліджено, що особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх полягають у її індивідуалізації, що базується на максимальному врахуванні біологічної, психологічної та соціальної незрілості неповнолітніх. А тому держава гнучко реагує на такі вікові особливості та встановлює спеціальні правила кримінально-правового впливу на таких осіб. Одним із проявів індивідуалізації покарання неповнолітніх є вичерпний перелік видів покарань, що можуть застосовуватись до них та строки їх виконання і відбування. Звернено увагу на неможливість призначення жодного з перелічених у санкції кримінально-правової норми покарань через певні вікові заборони, обмеження та майновий статус особи. Такі законодавчі обмеження у процесі застосування покарання щодо неповнолітніх призводить до несприятливих умов порівняно з дорослими особами, які вчинили такі самі кримінальні правопорушення, адже єдиним можливим видом покарання виступає позбавлення волі. В інших випадках, навпаки, неповнолітній не зазнає відповідних заходів кримінально-правового впливу, і відповідно, виникає ситуація безкарності. Отож, на сучасному етапі розвитку кримінального права регламентація системи покарань неповнолітніх вимагає її оновлення.

Досліджено, що у проекті КК України види покарань щодо неповнолітніх звужено до штрафу, грошового стягнення і ув'язнення (ст.3.10.3 проекту КК). Така система покарань теж не позбавлена вад, оскільки особі, яка не має доходу або майна призначається покарання у виді ув'язнення (злочини 1–3 ступеня) (ст. 3.1.7 проекту КК «Санкції»). Такі види покарань як громадські роботи, виправні роботи і арешт перейшли до складових пробації.

Вирішуючи проблемні питання застосування покарань до неповнолітніх доцільно звернутись до міжнародних стандартів у сфері захисту прав і свобод неповнолітніх. Міжнародні рекомендації спрямовані на застосування «обмеження або

позбавлення волі щодо неповнолітнього лише як крайнього заходу та на мінімальний строк» і «необхідність якомога ширшого застосування саме виховних, трудових, наглядових, освітніх, соціально-орієнтованих, профілактичних некримінальних заходів».

Ключові слова: неповнолітній, покарання, позбавлення волі, міжнародні стандарти.

Ustrytska N.I. Judgment performance: individual problems.

It is investigated that the peculiarities of criminal responsibility and punishment of minors are its individualization, which is based on the maximum consideration of biological, psychological and social immaturity of minors. That is why the state flexibly reacts to such age peculiarities and establishes special rules of criminal-legal influence on such persons. One of the manifestations of individualization of juvenile punishment is an exhaustive list of types of punishment that can be applied to them and the terms of their execution and serving. Attention is drawn to the impossibility of imposing any of the penalties listed in the sanction due to certain age restrictions, restrictions and property status of the person. Such legal restrictions on the application of juvenile punishment lead to unfavorable conditions compared to adults who have committed the same criminal offenses, as the only possible type of punishment is imprisonment. In other cases, on the contrary, the juvenile is not subject to appropriate measures of criminal law and, accordingly, there is a situation of impunity. Thus, at the present stage of development of criminal law, the regulation of the system of juvenile punishment requires its renewal.

It is investigated that in the draft Criminal Code of Ukraine the types of punishment for minors are reduced to fines, fines and imprisonment (Article 3.10.3 of the draft Criminal Code). Such a system of punishments is also not without flaws, as a person who has no income or property is sentenced to imprisonment (crimes of 1-3 degrees) (Article 3.1.7 of the draft Criminal Code «Sanctions»). Punishments such as community service, correctional labor and arrest have become part of probation.

In resolving problematic issues of the application of punishment to minors, it is expedient to turn to international standards in the field of protection of the rights and freedoms of minors. International recommendations are aimed at «restricting or imprisoning a minor only as a last resort and for a minimum period» and «the need for the widest possible application of educational, labor, supervisory, educational, socially oriented, preventive non-criminal measures.»

Key words: juvenile, punishment, imprisonment, international standards.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що від характеру соціалізації, виховання та освіти дітей залежить майбутнє будь якого суспільства. Тому охорона дитинства є пріоритетним завданням держави і суспільства. Однією із законодавчих форм вираження охорони неповнолітніх у сфері кримінальної юстиції є Розділ XV Загальної частини КК України, який власне визначає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Ідея особливої охорони прав неповнолітніх пронизує також інші кримінально-правові норми Загальної частини КК України. Наприклад, ст. 22 «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність»; заборона застосовувати певні види покарань при недосягненні визначеного віку (ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 60, ч. 3 ст. 61, ч. 2 ст. 64); визнання вчинення злочину неповнолітнім обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 3 ст. 66); заборона застосовувати обмежувальні заходи до неповнолітніх (ч. 2 ст. 91-1) тощо. Втім, саме Розділ XV Загальної частини КК України вміщує спеціальні норми про особливості застосування заходів кримінально-правового характеру до неповнолітніх. Проте, незважаючи на низку гуманістичних ідей щодо неповнолітніх, які пронизують кримінальний закон, на практиці й у науці кримінального права відмічається, що інститут покарання неповнолітніх залишився проблемним. Зокрема, система покарань для неповнолітніх не є досконалою і не відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту та забезпечення прав дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання, які стосуються покарання неповнолітніх, здавна були предметом уваги науковців кримінального права. Зокрема, В. В. Антипов, Н. Л. Березовська, В.М. Бурдін, О. О. Дудоров, Є.С. Назимко, Ю. А. Пономаренко, Є. О. Письменський досліджували особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Праці зазначених вчених мають важливе значення у розвитку інституту покарання неповнолітніх. Однак, низка питань залишаються дискусійними, а розроблення проєкту нового КК України зумовлює активізацію до проблем покарання щодо неповнолітніх.

Метою статті є дослідження покарання неповнолітніх з урахуванням міжнародних стандартів забезпечення прав і свобод дитини.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх базується на максимальному врахуванні психологічної, моральної та вікової своєрідності дитини. В цілому біологічна, психологічна та соціальна незрілість неповнолітніх зумовлює їх поведінку. Так, неповнолітні легко піддаються сторонньому впливу, як з боку дорослих осіб, так і однолітків, для них характерна підвищена збудливість, неврівноваженість тощо. А тому держава гнучко реагує на такі вікові особливості та встановлює спеціальні правила кримінально-правового впливу на таких осіб. Є.С. Назимко зазначає, що принцип урахування біосоціальних та психофізіологічних особливостей неповнолітніх у законодавстві та правозастосовчій практиці є фундаментальним для інституту покарання неповнолітніх. До інших принципів інституту покарання науковець відносить принцип співрозмірності; неприпустимості/заборони застосування по відношенню до неповнолітніх найсуворіших видів покарань; застосування позбавлення волі лише в якості крайнього заходу та на якомога мінімальний термін часу; широкого застосування соціально-орієнтованих заходів [1, с.14]. Такі принципи впливають із міжнародних стандартів забезпечення прав і свобод неповнолітніх. Окрім цього, можна ще додати на етапі призначення покарання принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Особливості такого принципу закріплені у п. 10 Зауважень загального порядку №10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі юстиції щодо дітей». Прикладом забезпечення інтересів дітей є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним і відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників [2].

Відповідно до п. 10 Постанови ПВС України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 №9 при призначенні покарання неповнолітнім суди повинні суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання, маючи на увазі, що метою покарання такого засудженого є його виправлення, виховання та соціальна реабілітація [3].

Одним із проявів індивідуалізації покарання неповнолітніх є вичерпний перелік видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, а також розмір і строки їх відбування та виконання. Систему покарань щодо неповнолітніх побудовано, як і щодо дорослих осіб, - від

менш тяжкого до більш тяжкого покарання. Така система орієнтує суд на необхідність глибоко проаналізувати обставини справи, врахувати особу неповнолітнього, з'ясувати детермінанти кримінального правопорушення і призначити покарання, що буде ефективним для виправлення особи, а також для загальної і спеціальної мети превенції.

Відповідно до ст. 98 КК України до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк. Також до неповнолітніх можуть застосовуватись і додаткові покарання у виді: 1) штрафу; 2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Таким чином, фактично до неповнолітніх можуть бути застосовані шість видів покарань. Але при цьому слід мати на увазі, що такі покарання, як громадські роботи, виправні роботи та арешт, не можуть застосовуватись до неповнолітніх, яким не виповнилося 16 років. А тому при виборі покарання особам у віці 14-16 років фактично виключається можливість застосування інших видів покарання не пов'язаних з позбавленням волі. Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 16 квітня 2004 № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» підкреслює, що інші основні та додаткові покарання до неповнолітніх застосовуватись не можуть, навіть якщо під час розгляду справи в суді вони вже досягли повноліття (п. 11) [3].

З урахуванням цього, на практиці часто виникають ситуації, коли судом встановлено брак покарань, які можуть бути ефективними засобами впливу на неповнолітніх. Наприклад, ч. 1 ст. 186 КК України передбачає штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі. У санкції ч.1 ст. 289 КК України передбачено штраф, або обмеження волі, або позбавлення волі, а у санкції ч.2 ст. 296 КК України зазначено обмеження волі або позбавлення волі. Але як бути, коли у неповнолітнього, що не досяг 16 років, немає ні самостійного доходу, ні майна, ні коштів? Очевидно, що єдиним покаранням залишається позбавлення волі. А це не відповідає міжнародним стандартам і принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Окрім цього, суд може дійти до висновку, що його застосування є надто суворим у визначеній ситуації. У таких випадках суду не залишається нічого, як призначити позбавлення волі і застосувати до неповнолітнього звільнення від відбування покарання з випробуванням. Проте, навряд чи таке вирішення ситуації можна вважати правильним, ефективним, і врешті законним.

У постанові Пленуму ВС України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 року № 5, зазначено: якщо санкцією закону, за яким засуджується неповнолітній, передбачено лише такі види покарань, які з огляду на вік підсудного чи його стан не можуть до нього застосовуватись, суд:

- звільняє його від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових виховного характеру,

- закриває справу і звільняє його від кримінальної відповідальності,

- постановляє обвинувальний вирок і звільняє від засудженого покарання [3].

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 р. «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» зазначено, що суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання, якщо санкція статті (частина статті) КК, за якою кваліфіковано діяння неповнолітнього, передбачає лише такі види покарань, які не можуть бути до нього застосовані [4].

Звичайно, це негативно позначається на процесі запобігання кримінальним правопорушенням. У таких випадках виникає ситуація безкарності, коли за винно вчинене діяння особа не зазнала відповідних заходів кримінально-правового характеру, що у подальшому може призвести до вчинення нового кримінального правопорушення. Адже не досягається мета кримінально-правових заходів, які мають бути необхідними і достатніми для виправлення, виховання особи та запобігання новим суспільно небезпечним посяганням.

Отож, як видається, систему покарань щодо неповнолітніх слід переглянути. На таку проблему вже давно звертали увагу науковці і пропонували різні шляхи її вирішення. У науці кримінального права неодноразово наголошується про те, що особи у віці 14-16 років знаходяться у гіршому становищі порівняно з неповнолітніми у віці 16-18 років і дорослими [5, с.693]. Одні науковці пропонують розширити види покарань, які можна призначити неповнолітнім. Зокрема, В.М. Бурдін запропонував дев'ять видів покарань, з яких лише два пов'язані з ізоляцією неповнолітнього [6, с. 171-173]. Слід підтримати позицію вчених, які вважають законодавче обмеження застосування таких видів покарання як громадські та виправні роботи до осіб 14-16 років не обґрунтованим [7, с.105].

У цьому контексті доцільно звернутись до проекту КК, який розробляється робочою групою з питань розвитку кримінального права (Указ Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 «Питання Комісії з питань правової реформи»). Тут

слід відмітити, що у проекті нового КК (станом на 14.11.2021 року) передбачена складна та розгалужена система кримінально-правових засобів, а саме: а) засоби кримінальної відповідальності (покарання, пробація, судимість) та б) інші кримінально-правові засоби (засоби безпеки, реституція та компенсація, конфіскація майна та вилучення речі, кримінально-правові засоби щодо юридичної особи).

Стосовно покарань щодо неповнолітніх, то їх система звужена до штрафу, грошового стягнення та ув'язнення. Довічне ув'язнення неповнолітнім не призначається [8]. Зокрема, у ч. 1 ст. 3.10.3 проекту зазначається, що штраф застосовується до неповнолітньої або молодшої особи, якщо вона має самостійний дохід або власне майно, на яке може бути звернене стягнення. У той же час із ст. 3.1.7 проекту «Санкції» впливає висновок про те, що тій особі, яка не має доходу або майна, безальтернативно має призначатись покарання у виді ув'язнення (злочини 1–3 ступеня). Як видається, знову єдиним покаранням залишається позбавлення волі. У літературі зазначається, що така ситуація зайвий раз змушує замислитись над розширенням системи покарань, зокрема розрахованих на молодих людей [9, с.51].

Такі види покарань як громадські роботи, виправні роботи і арешт, як впливає з проекту КК, трансформувались до складових пробації. У статті 3.4.1. проекту КК зазначено, що пробація включає контрольні, реінтеграційні та наглядові засоби, що передбачають обмеження у реалізації прав чи свобод людини та застосовуються судом до особи, засудженої за вчинення злочину, з метою убезпечення суспільства та спонукання цієї особи до правослухняної поведінки. Таке поняття пробації відповідає Рекомендації CM/Rec (2010) 1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробації, де зазначено, що пробація «включає широке коло дій та заходів виховного впливу, таких як нагляд, контроль і надання допомоги, метою яких є залучення засудженого до громадського життя, а також забезпечення безпеки суспільства».

У літературі залишається дискусійним питанням про правову природу громадських робіт. О.О. Дудоров, Є.О. Письменський зазначають, що напевно чи виправдано, що громадські роботи закамуйфльовано під наглядовий засіб пробації під назвою «виконання суспільно корисних робіт». Цей засіб за своєю суттю є покаранням, узгоджується з усіма його ознаками і за своїм змістом, вочевидь, відрізняється від інших засобів пробації [9, с.49]. Ю.А. Пономаренко зазначає, що не викликає сумнівів відповідність громадських робіт усім ознакам виду покарань. Натомість, істотно менша їхня суворість порівняно і з ув'язненням, і зі штрафом, а також перспективи їх встанов-

лення у якості засобів стягнення за проступки, є контраргументами проти введення їх до системи покарань. Тому розглядається можливість їх віднесення до складових пробації [10, с.78].

Доречно нагадати, що у Рекомендація №(87)20 Комітету міністрів державам – членам Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17 вересня 1987р. говориться на поступовій відмові від ув'язнення та збільшення кількості альтернативних заходів, що дозволять неповнолітніх соціально інтегрувати через навчання і професійну освіту. Зокрема, рекомендується застосування громадських робіт відповідно до віку особи та виховної мети [11]. У п. 19 Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), наголошується на максимальному обмеженні застосування до неповнолітніх покарань, пов'язаних із будь-якими формами ув'язнення, і на розширенні сфери застосування покарань, альтернативних ув'язненню [12]. Положення Конвенції ООН «Про права дитини», гарантує кожній дитині, яка вважається, що порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, таке поведіння, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві [13].

Висновок. В цілому, законодавець демонструє особливу охорону прав та інтересів неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Свідченням цього є окремий Розділ Загальної частини КК України, що присвячений питанням особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Однак, аналіз засвідчив потенціал удосконалення кримінального закону у частині розширення видів покарання, що можуть застосовуватись до неповнолітніх відповідно до вимог міжнародних стандартів у сфері захисту та забезпечення прав дитини, зокрема, перевага та розповсюдженість практики застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового впливу соціально-виховного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Назимко, Є. С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Єгор Сергійович Назимко; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 36 с.
2. Права дітей у системі юстиції щодо дітей: Зауваження загального порядку №10 (2007) Комітету ООН з прав дитини. URL: https://www.unicef.org/ukraine/UN_CRC_

- ConcludingObservations_Ukr.pdf (Дата звернення: 20.12.2021).
3. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року. № 5. URL: zakon.rada.gov.ua/go/va005700-04 (Дата звернення: 22.11.2021).
 4. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 р. № 223-66/0/4-17 / Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. URL: <http://sc.gov.ua/ua> (Дата звернення: 20.12.2021).
 5. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О.Навроцького. К.: Юрінком інтер, 2013. 712 с.
 6. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. К. : Атіка, 2004. 239 с.
 7. Антипов В.В. Обставини, які виключають застосування кримінального покарання: монографія. К.: Атіка, 2004. 208 с.
 8. Кримінальний Кодекс України. Проект URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/11/15/1-kontrolnyj-tekst-projektu-kk-14-11-2021-oznaku.pdf>
 9. Дудоров О.О., Письменський Є.О. Покарання в проекті нового Кримінального кодексу України: окремі критичні застереження. Реформування кримінального законодавства крізь призму історичного надбання [Текст] : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 берез. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 155 с.
 10. Пономаренко Ю.А. Покарання у системі кримінально-правових засобів реагування на злочин за проектом нового Кримінального кодексу України. Українська модель кримінальної юстиції: блукаючи задзеркаллям. VI (XIX) Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів науково-практичної конференції (17–18 вересня 2020 року). Львів: ЛьвДУВС, 2020. 106 с.
 11. Рекомендація №(87)20 Комітету міністрів державам – членам Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17 вересня 1987р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text (Дата звернення: 22.12.2021)
 12. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх «Пекінські правила» 1985р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (Дата звернення: 22.12.2021).
 13. Конвенція ООН «Про правадитини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (Дата звернення: 22.12.2021).